

Д.П. ҚОЖАМЖАРОВА

XIX Ф. П ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ПАТША ӨКІМЕТИНІҢ ОНДҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ РЕФОРМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОҒАН ЖЕРГІЛІКТІ ХАЛЫҚТЫҢ ҚАТЫНАСЫ

Ресей империясының өз қарамағына Онтүстік Қазақстанды қосып алуы оның қазак даласын толық жаулап алуының аяқталғанын көрсетті. Нәтижесінде патша өкіметі отаршылдық саяси мұдделерін басшылыққа ала отырып, қазак сұлтандарының өз билігін калпына келтіруге деген ұмтылысын және олардың тәуелсіздігін аяусыз жаңыштан, қазактың онтүстік өлкесінде отаршылдық-өкімшілік жүйесін орнатуға кіріседі.

1867 жылы наурызда Дағы комиссиясының тұжырымдамасы бойынша, император II Александрдің үкімімен Ресейдің Орталық Азия иелігінде басқару жүйесін құруға қатысты ұсыныстар даярлау мақсатында соғыс министрі Д.А.Милютиннің төрағалығымен Ерекше Комитет құрылса, сол жылы 11 шілде айында Ресей патшасы II Александр империя құрамында Түркістан генерал-губернаторлығын құру жөнінде жарлыққа қол қояды.

Осымен бір мезгілде «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару ережесінің жобасы» бекітіледі.

Түркістан генерал-губернаторлығы екі облыстар тұрды: Орталығы Ташкент қаласы болған Сырдария облысынан және орталығы Верный қаласы болған Жетісу облысынан.

Жетісу облысының онтүстік-шығыс шекарасы Қытай мемлекетінің Шығыс Түркістан өлкесімен, онтүстік батысында Ферғана облысымен, батысында Сырдария облысының Әулие-Ата және Семей облысының Қарқаралы уездерімен, солтүстік-батыста Семей облысының құрғактағы шекарасы және Балқаш көліне дейінгі аралықты қамтыды.

«Ереже жобасы» бойынша губерниялық басқару «әскери-халықтық» деп аталды да, оны жүргізу генерал-губернаторға жүктелді. Ережедегі «Әскери жағдай» факторы Түркістан генерал-губернаторлығын басқару жөніндегі алғашқы бағдарламалық құжаттарды дайындау кезінде басты шарт болып табылды. Олардың барлығы өз негізінде «әкімшілік және әскери биліктің болінбейтіндігін және оның бір қолға шоғырландырылғанын» дәлелдеді. Сонымен қатар, жоғарыда аталған фактор мен жергілікті қоғамның

дәстүрлі әлеуметтік-құқықтық және мәдени нормаларын білмеу, патша өкіметін «саяси сипаты жоқ барлық істер бойынша ішкі басқаруды халықтан сайланғандарға» беруге және «жоғарғы мекемелердің құрылымын мүмкіндігінше, империяның басқа бөлімдерінде үқастыруға» мәжбүр етті. Құқық катынастарда шарифат пен жергілікті салт-дәстүрлерді «олар орыс зандарымен анықталған, түземдік басқаруда мемлекеттің мұддесіне зиян тигізетіндердің барлығын шектеген, басқару органдарын жергілікті басқарудың талаптарына сәйкес дамытқан, сottы әкімшіліктен толық ажыратқан» уақытқа дейін қалдыруға турал келді [1, 163].

Бұл аталған жалпы қағидалар осы кезеңде Түркістан халқының барлық өмірін қамтыған және реттеген көптеген жарлықтарда, нұсқаулықтарда, директиваларда одан әрі дамытылды және жетілдірілді.

Жана әкімшілік жүйе «Қазак даласын жекелеген әскери губернаторлықтар мен уездерге бөлу қазак даласында тармақталған әскери-бюрократиялық аппарат құруды көрсөтті» [2, с. 79.]. Сондай-ақ жергілікті ру ақсүйектерінің ықпалын өлсірету үшін ауылдар мен бولыстарды рулық сипатына емес, жергілікті халықтың шаруашылық жағдайына байланысты бөлу көзделді. Сырдария облысының әскери губернаторы Н.Гродеков көрсеткендей: «1867 жылғы Сырдария және Жетісу облыстарын басқару жөніндегі заң бойынша қырғыз руладын ажырату мақсатында көшпенді халықты болыстар мен ауылдарға бөлу көзделді, өйткені үлкен рудың бір рубасының қол астында болуы саяси жағынан зиянды еді» [3, 13].

Яғни бұл реформа бойынша, қазак сұлтандарының қызметі бұдан байлай отаршылдық билікке керек болмай қалды және өздерінің саяси құшін жоғалтып, олардың құқықтары басқа халыққа тенестіріледі де, ресми түрде ешқандай артықшылықтар берілмеді. Сұлтандарды саяси сахнадан шеттету мен олардың қазак қоғамындағы мәнін төмендетуді патша өкіметі жоспарлы және зерттелген түрде жүргізді. Оған «енді ақсүйектер мен қаралар арасында некені ешқандай кедергісіз қиофа болады» деген бап дәлел болады [3, 5].

Сонымен қатар, 1867 жылғы ережеге сәйкес «бөліс басқарушысы мен оның үміткерлерін сайлау үшін 50 үйден бір сайлаушы сайланды, осы сайлаушылардың съезі болыс басқарушылары мен оның үміткерлерін сайлайды» деген бап енгізілді [4, 290].

Болыс басқарушыларының, ауыл старшындары мен олардың кандидаттарын сайлау болыс съездері мен ауыл жиындарында әрбір үш жыл сайын өткізіліп отырды.

Қазақ халқы сайлауды басқару жүйесін жақсы ынтымен қабылдай алмады, оның басты себебі сайлау кезінде ру топтарының күресі үнемі болып, әртүрлі жолсыздыктарға жол берілді.

Мысалы, ерекше тапсырма бойынша шенеунік Бродовскийдін 1880 жылдың қантарында Кауфманға берген мәліметтінде «болыс және ауыл өкімшіліктеріне сайлау барысында кең көлемде, әрі ашық түрде сайлаушылардың дауысын сатып алу жүргізіледі.... Болыс басшысы қызметіне сайланғысы келетін адам, сайлаушылардың дауысын сатып алу үшін 3000 рубльге дейін жұмсайды» – дедінген [5, 166 п]. Яғни отаршыл жүйеде «кең көлемде әрі ашық түрде сайлаушыларды сатып алу» үрдісі кең жайылғандығын көреміз.

Келесі мысалды 1890 жылдың қазанында Әулиеата уезінің басшысы Каллаурдың генерал-губернатор Вревскийге жазған рапортынан көреміз: «Ауыл старшындары, ауыл жиынына тек өздерінің жақындарын шакырады, олар өз кезеңінде жиынға катысушы адамдардан аз болмайды, қалғандарына жиын болатынын айтпайды. Осылайша жиынға келген өздерінің жақындары арқылы болыс басшысы сайлауын өткізеді. Кейін ауыл старшындары жалған хаттамалар толтырып, онда сайлауға құқығы бар адамдардың жартысынан астамы келді деп жазады. Шын мөнінде ол сайлаулар, сайлаушылардың азшылығымен өтеді» – дейді [6, 169-170 п].

Осындай мәліметтерден кейін генерал-губернатор А.Б. Вревский сайлау науқанын тексеру үшін Тойтөбе болыстығына тексеру жібереді. Тексеру кезінде жалған құжаттарды пайдалану әрекеті көп болған. Мәселен, осы болыстың бесінші ауылында 169 үй иелерінен әділ сайлау өтті деңендегі 30 адам, тоғызының ауылдың 136 үй иелерінен 20-сы ғана мақұлдаған [6, 170 п].

Түркістан өлкесіндегі отаршыл өкімшіліктін сайлау жүйесі қарапайым халықтың ашу-ызасын тудырған.

Мәселен, 1893 жылды Шымкент уезінің Май-лыбұлак болыстығына сайлау үш рет өткізіліп «сайлаушылар өздеріне сенім үялатпайтын адам-

ды сайламайды. Нәтижесінде болыс басшысын уезд басшысы қызметіне өзі тағайындаиды. Бұл тағайындаумен келіспеген шаруалар болыс басшысын «соққыға жыққан» [7, 11 п].

Перовск уезінің Ақтогай болыстығында да 1895 жылы «елубасыларды сайлау барысында көтеріліс болды» – деген генерал-губернаторға мәлімдеме беріледі [7, 17 п].

Отаршыл билік жана басқару жүйесіне сай, болыс басқарушысын, ауылнай мен билерді сайлау арқылы қазақ халықының менталитеті мен рулық негізін жоюды мақсат тұтты. «Түркістан генерал-губернаторлығын басқару туралы Ереженің» келтірілген 93-бабы төменгі өкімшілік лауазымдарға кімді сайлау керектігін нақты көрсетпейді. Жаңа ереже жана әлеуметтік құрылымды енгізді. Ресей империясының барлық казактары түземдік халықтар қатарында болды.

Өлкеде тамыр жая бастаған Ресей билік жүйесінің болашақ тағдырының жергілікті халықтың оны өз мемлекеттігіндегі қабылдауына немесе қабылдамауына тәуелді екендігін тұра түсініп, мүмкін болғанша бұл қатынастың өү бастаң-ақ жағымды мазмұн алуына көп күш жұмсалмады. Ендігі кезеңде билік қызметінде үстемдік алған жергілікті халықтың сеніміне кіру мүддесі емес, тезірек өлкенің табиғи байлығын игеру, сонымен бір мезгілде жергіліктің жүрттышы өсіп-өну жолында тұрған табиғи талаптарын шегеріп, шектеу болды.

Жалпы алғанда, патша өкіметінің Онтүстік Қазақстанға енгізген «Уақытша Ережесі» үлттардың саяси теңсіздігі мен нәсілдік кемсітушілік, қарапайым азаматтық құқықты аяққа таптаумен сипатталды. Оны Ерже негізінде құқық саласында жүргізілген реформа нәтижелері көрсетті. Реформа бойынша Жетісу және Сырдария облыстарында өскери сот, империяның жалпы зандары негізіндегі сот және халық соты болып белінсе, өскери соттен Ресей билігіне спасыздық жасаған, өз тумаларын өкіметке қарсылық көрсетуге айдаш салған, пошта мен өскери көлікке шабуыл жасаған, христиандарды және христиандың қабылдауға тілек білдірген басқа адамдарды өлтірген қазактар мен сарттар сottалды.

Ал империяның жалпы қылмыстық зандары бойынша көпес керуендеріне шабуыл жасағандар, басқа иеліктерге қашып кеткендер, орталық өкімет орындарына әдейі қарсылық көрсеткендер, жалған ақша жасаған және оны өткізгендер, қазына мүлкін талан-таражға салған жергілікті адамдар жауапқа тартылды. Қазақтардың өз арасындағы барынта мен содан туындаған барлық

талаптарды және дау-дамайларды халық соты қарады [4, с.293-294]. Халық соты ресми билік органдарының өкілдеріне бағынышты болады да болыс басқарушылары сияқты билер де сайланды. Ереженің 186-тармағында: «сайланған билерді әскери губернатор бекітеді, оларға жалақы төленбейді, бірақ олар өздері шешкен іс бойынша халық әдетімен бекітілген билік ақысын алу құқығына ие болады» деп көрсетілді [8, 23 б].

Патшалық өкіметінің бүл саясаты билердің беделін төмөндөтіп, әрбір болыста 4 биден 8 биге дейін 3 жылға сайланып, патшалық билік өкімшілігінің бір бөлімшесіне айналады. Халық соттары жеке, болыстық және билердің төтенше съезі болып бөлініп, жеке соттар билігінің маңызы төмөнде, отбасы дауларының қөлемінен аса алмайды. Болыс соттарының съезі негізінен жеке соттардың шығарылған шешімдерінен келіп түсken арыздарды қараса, ал төтенше съезд, міндettі түрде уезд бастықтары қатысуымен өтіп, екі болыс өкілдері арасындағы талас-тартысты қарастырудан тұрды [9, 116 б.]. Қазақ халқы мойындастын жалғыз сот болғандықтан, халық сотының өкілеттігін кеңейту қажеттілігіне сәйкес, патша өкіметі тағы да халық сотының екі органын енгізуге мәжбүр болды. Бұлар билердің болыстық және төтенше съездері. Билер сотында шешімін таптаған істер билердің болыстық съезінде қаралатын болды, ал шешілмеген істер көп болғанда төтенше съезд шақырылды. Негізінен, бүл съездерде әртүрлі рулардың арасындағы істер қаралды.

Сонымен қатар даулы істерді талқылау үшін түрлі уезд немесе болыс тұрғындары қатынасына катысты төтенше съездер белгілеу, болысаралық жер дауын шешу мақсатында ерекше съездер шакыру сияқты күрделі істер тікелей әскери губернатордың қарауында алынды.

Билер съезі патша өкіметінің саясатына ынғайланып жүргізіліп, қазактардың адат зандарын ерікіз өзгертіп отырды. «Қазіргі кезде сот қызметкерлері көп пара беріп сайлаушыларын сатып алып жүр, - деді орыстың демократ ойшылы Н. Максимов, - кейін бүл пара мөлшерін халық есебінен шығаруға тырысады. Осында келенсіз жағдайда сайланушы жеке бас қасиетіне қарай емес, парасының мөлшеріне қарай қызметке өтеді, сөйтіп халық соттарына өз ісін білмейтіндердің сайланып кетуіне жол ашылады» [8, 51]. 1867 жылғы реформаға сәйкес сайланған билерді халық «мөрлі билер» деп атады, әйткені, шығарған шешімді бекіту үшін патша өкімшілігі оларға мөр беретін болды. Мөр шешімнің занды

екендігін және оны орындаудың міндettі екендігін білдірді.

Сыртқа көрінісі сақталған халық соты, енгізілген өзгерістерге байланысты әділетсіз бола бастады. 1867 жылғы жоба бойынша талапкер биді жауапкердің аулынан тандауы керек болды, ал бұл бидің шешімнің талапкер пайдаласында болмайтынын көрсетеді. Туысқан адамдар бір іс бойынша куә бола алмайтын.

Орыс сотының әділетсіз екендігі жөнінде Сары би билер сайлауына түспек болған баласына былай дейді: «Балам, сен билікке қызықпа, орыс келді, биліктө мән қалмады. Сен жасаған билігінді олар дұрыс етпейді... Ортаңа орыс келді, олар жүрген жерде пара жүреді, елден байлық кетеді, биінен билік кетеді, билік кеткен сон, биінде бел болама, биліксіз ел бола ма? — деп рұқсат етпепті, өзі де орыстардың қолына билік өткенін көріп, ел арасы дауын шешіп, терелік етуді қойып кеткен екен» [10, 52 б].

Қазақ даласындағы сот істерін әділет министрі және өзге де өкілетті орындар бақылап, қылмыстық істер туралы есептердің қошпірмесі генерал-губернаторға жеткізілген.

1867 жылғы 11 шілдедегі Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы «Уақытша Ереже» тәжірибе ретінде жиырма жылдай уақытка созылды. Әйткені 60-80-жылдардың ортасында қалыптасқан Түркістанды отарлаудың түрлері мен әдістерін ескерме өлкे өкімшілігінің саяси бағытына, әсіресе, оның дайындаған Түркістанды басқару туралы жана заң актісінің жобасына барынша ықпал етті. Сол себептен 80-ы жылдардың екінші жартысы мен 90-ы жылдардың басында патша өкіметі өлкеде өкімшілік реформаларды түпкілікті енгізуге үмтүлды және Қазақстанға шексіз саяси үстемдік етуді қөзделген бүл реформалар өлкені экономикалық, әлеуметтік және рухани жағынан да толық игерудің заң жүзіндегі жолдарын ашып берді.

1886 жылғы Ережеге сәйкес Түркістан өлкесінің өкімшілік-аумақтық бөлінісі өзгерді. Онда құрамдас бөліктердің жекелеген принципі сақталған бастады.

Бұрын Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына енген Жетісу облысы 1882 жылы оның құрамынан шығарылып, Дала генерал-губернаторлығының құрамына берілді. 1899 жылы ол кайтадан Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына берілді.

1886 жылғы жана Ереже өлкені басқарудың «әскери-өкімшілік» түрінің негізгі принциптерін сақтап, жергілікті өкімшіліктің салалық бағыт-

тағы құқықтарын шектегенімен олардың позициялық және жазалау қызметтерін көнектүр арқылы толықтырды.

Аталған ереже әрқайсысы 3 тараудан тұратын төрт бөлімнен құралды. Соның ішінде «Әкімшілік құрылым» деп аталағын бірінші бөлімде генерал-губернатордың міндепті мен құқықтарына ерекше артықшылықтар берілді. Мәселен, оған жергілікті халықтан шыққан саяси сенімсіз, зиянды деген адамдарды 5 жыл мерзімге дейін басқа аймақтарға жер аударуға құқық берілді. Генерал-губернаторға берілген бұл құқық патша әкіметінің қазак даласындағы асқына түскен жазалау саясатын көрсетеді [11, 36].

Сонымен қатар Ереженің көптеген баптары тікелей қазақ халқының құқын бұзуға бағытталғанын көреміз. Мысалы, Ереженің 141-142 баптары бойынша жергілікті халық қатаң жазаға тартылып отырган. Баптарға назар аударсак, онда былай жазылған: «Түземдік халыққа жататын тұлғалар төмендегідей қылмыс жасаса жауапкершілікке тартылады: 1) Христиан дініне қарсылық; 2) мемлекеттік; 3) басқару төртібіне қарсы; 4) мемлекеттік және қоғамдық; 5) мемлекеттік және земстволық міндептерлер туралы қаулыларға қарсы; 6) қазына кірісіне және мүлікке қарсы...» [11, 19].

Ал Ереженің «Халық соты» деп аталағын үшінші тарауында отырықшы және көшпенді халықтар өздерінің салт-дәстүрлеріне қатысты қылмыс жасағандарды халық соты арқылы жазалай алды, - деп жазылғанымен, оның қолында ешқандай билік болмады. Өйткені жергілікті халық өкілдері жоғарыда көрсетілген Ереженің 141 және 142 бабы бойынша жауапқа тартылса, онда халық соты оған араласа алмайтын еді [11, 27].

Яғни «Түземдік және түземдік халыққа жатпайтын тұлғалар арасындағы азаматтық дау, таластар өлемдік судья мен облыстық соттарға беріледі» - деген жолдар осыны жағдайды дөлелдейді [11, 25].

Ережеге сәйкес халық соты съездерінің уақытын, оның губернатор белгілеп, оны шақыру уезд бастығының міндептіне кірген. Сондай-ақ, «Халық сотының шығарған үкімінің шешімін уезд басшысы прокурорға жеткізуге тиіс...» болған [11, 28]. «Олкеде орыс билігі орнаганин кейін қырғыз даласының жерлері үкіметтің билігіне көшті, олар халықтың ішкі құрылымын сақтай отырып, жер пайдалануға қырғыз руларының дәстүрлі құқығын ескерді» - патша әкіметінің Түркістан өлкесіндегі жер саясатына И.И.Крафт осылай анықтама береді [12, 450].

XIX ғасырдың 60-жылдарының сонына қарай толықтанды жауланған қазақ даласындағы негізгі ері күрделі мәселелердің бірі – жер мәселесі еді.

Жер мәселесін шешуде патша әкіметі төмендегі мақсаттарды қөзdedі: біріншісі, жергілікті қазақ халқының күнделікті тіршілігіндегі жер қорын пайдалану ерекшеліктері және жерге деген меншік тұрларін анықтап, отарышы биліктің жер мәселесіндегі қағидаларын белгілеу; екіншісі, патша әкіметінің мақсатты тұрде жүргізе бастаған қоныстандыру ісінің шенберінде «Қоныстандыруға жер қорларын» дайындау; үшіншісі, жергілікті халықты, соның ішінде көшпенділерді отырықшылыққа мәжбүрлеу еді.

ӘДЕБІЕТ

1 Проект Всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 1 ноября 1867 года. - 25 марта 1881 г. - СПб., 1885. - 503 с.

2 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. - М.: АН СССР, 1957. - 342 с.

3 Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сырь-дарынинской области. Юридический быт. - Ташкент, 1889. Т.1. - 210 с.

4 Материалы по истории политического строя Казахстана. Сборник составлен кандидатом исторических наук М.Г. Масевичом. - Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1960. Т.1. - 441 с.

5 Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. - Алматы: Наука, 1965. - 345 с.

6 ӨРОММ. 1-к., 11-т., 601-ic.

7 ӨРОММ. 17-к., 3-т., 116-ic.

8 Максимов Н.Н. Народный суд у киргизов // Журнал юридического общества при императорском Санкт-Петербургском университете. 1897. №37. - С. 51-63.

9 Өмірзаков Ө. Ресейге қосылғаннан не үттық? - Алматы: Санат, 1999. - 195 б.

10 Шуланбекова Г.К. Оңтүстік Қазақстандағы патша әкіметтің саяси-әкімшілік реформалары және оның зардаптары (XIX ғ. II жартысы - XX ғ. басы). Тарих ғыл. канд. ғыл. дәр. алу үшін дайд. диссертация. - Алматы, 2007. - 135 б.

11 Положение об управлении Туркестанским краем. - СПб., 1886. - 210с.

12 Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. - Оренбург, 1898. - 532с.

Резюме

Посвящена политическим и административным реформам царской власти, проведенных на казахской земле, в 60-годах XIX века и о его влияниях на жизнь народов южного региона.

Summary

The Article is dedicated to political and administrative reform tsarist authorities, called on in kazakh land, in 60-year XIX age and about his(its) influences upon life folk south region.